

УДК 347.626:347.635/637

DOI 10.37566/2707-6849-2023-3(44)-9

Ольга СТУПАК,
суддя Касаційного цивільного суду
у складі Верховного Суду
ORCID: 0000-0001-9124-1413

УРАХУВАННЯ ДУМКИ ДИТИНИ В ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІЙ ПРОЦЕДУРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇЇ НАЙКРАЩИХ ІНТЕРЕСІВ: ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Другий рік повномасштабної війни РФ проти України дедалі більше нівелює всі сфери звичного життя українців. Особливу складність відчувають ті українські сім'ї, які натеper вимушені проживати нарізно, зокрема і в різних країнах, а діти при цьому виховуються лише одним із батьків (як правило, матір'ю) або навіть іншим родичем. Природним негативним наслідком цього стану стає руйнування сімей. Зокрема, тільки за перше півріччя 2023 року зареєстровано 10 139 випадків розірвання шлюбу, що на третину (+33%) більше, аніж за відповідний період 2022 року (7632) [1].

Також рано чи пізно багато осіб, які ще нещодавно були членами сім'ї, відчувають і переживають суперечки з приводу подальшого виховання і розвитку дитини, щодо її місця проживання тощо, що часто потім виливається у звернення з різноманітними цивільними позовами чи заявами до суду. У таких випадках урахування найкращих інтересів дитини виступає керівним принципом, який застосовується при вирішенні спорів щодо прав та інтересів дитини у сфері правосуддя, дружнього до дитини, а право дитини бути почутою й висловити власну думку (що має бути оцінена судом) висувається на вищий рівень у механізмі правового захисту.

Стан дослідження проблеми. Загалом до дослідження категорії «найкращі інтереси дитини» в матеріальному та процесуальному аспектах періодично зверталися представники правової науки та юристи-правники, зокрема: В. Волошина, Н. Волкова, Л. Гречко, М. Дякович, І. Жилинкова, Л. Красицька, М. Менджул, В. Мироненко, З. Ромовська, В. Труба, Л. Токарчук, Ю. Черняк, Г. Чурпита, Є. Ханович та ін. Проте особливості порядку встановлення і врахування думки дитини при вирішенні питання забезпечення її найкращих інтересів під час розгляду цивільних справ не отримали належної наукової уваги, що зумовлює необхідність окремого дослідження.

На підставі викладеного визначаємо мету цієї статті – розкрити теоретичні і прикладні аспекти підстав і порядку з’ясування та врахування думки дитини в цивільно-процесуальній процедурі забезпечення її найкращих інтересів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання забезпечення найкращих інтересів дитини судом щоразу постає при розгляді цивільних справ, у яких однією зі сторін виступає не дитина, а інші особи – батько та мати дитини (найчастіше), в тому числі усиновлювачі, фізичні особи (як чоловіки, так і жінки), які оспорувають своє батьківство (материнство) щодо дитини чи навпаки, домагаються визнання чи встановлення свого або іншої особи батьківства (материнства) щодо дитини. Рідше сторонами також можуть виступати інші родичі дитини – дід, баба. Проте визначення найкращих інтересів і їх подальше забезпечення у таких справах стосуються не сторони справи, а іншої особи – дитини. Це разом із існуванням суперечливих інтересів батьків (сторін у справі) вимагає вирішення питання про врахування думки дитини в конкретній справі з метою забезпечення її найкращих інтересів.

У межах цієї статті не будемо заглиблюватися у теорію потреби врахування думки дитини з позиції різних галузей суспільно-гуманітарних наук (психології, соціології, конфліктології, права), а зосередимося на прикладних проблемах цієї процедури, які також неоднорідні. Щодо теоретичних аспектів зауважимо лише те, що це питання завжди було й залишається надзвичайно чутливим з усіх боків саме для дитини, адже тягар свого рішення, як особливу вину, що саме вона має вирішувати дорослі питання в незнайомій суворій атмосфері й обстановці, де страшно, дитина може нести не тільки в період дитинства, а й відчувати вплив такого рішення, можливо, протягом усього майбутнього дорослого життя. Спроби вирішення цього питання у доктрині представлені науковими та науково-популярними дослідженнями різного рівня й спрямування. З метою унеможливлення чи мінімізації (якщо не вдається перше) наразі активно продовжує розроблятися й впроваджуватися концепція правосуддя, дружнього до дитини, насамперед у кримінальному судочинстві та досудовому слідстві [2; 3; 4; 5; 6]. На нашу думку (що буде обґрунтовано далі), ця концепція потребує ширшого представництва й застосування і в цивільному судочинстві.

Сама процедура з’ясування й урахування думки дитини при забезпеченні найкращих її інтересів судом охоплює дві взаємопов’язані складові:

- матеріально-правовий аспект, що розкривається через відповідні нормативні засади та умови для здійснення такої процедури – закони, міжнародні стандарти, якими визначаються підстави для визначення ставлення дитини до тієї чи іншої обставини у спорі;
- процедурний (процесуальний) – визначає власне особливості проведення такої процедури, визначення осіб, уповноважених на її проведення (окрім суду), та інші питання, що можуть виникати.

Ці два аспекти при розгляді різних категорій цивільних справ розкриваються неоднаково, зважаючи на особливості фактів і обставин, що можуть мати різне юридичне значення, а тому по-різному оцінюються судом у кожній справі.

Матеріально-правовий аспект. Статтею 12 Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, ратифікованої Україною 27 лютого 1991 року, зобов'язано держави-учасниці забезпечити дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини; причому поглядам дитини приділяється належна увага відповідно до її віку та зрілості [7]. Згідно зі статтями 3, 4 Європейської конвенції про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року дитина, яка внутрішнім законодавством визнається такою, що має достатній рівень розуміння, під час розгляду судовим органом справи, що стосується її, наділяється правами, використання яких вона може вимагати: а) отримувати всю відповідну інформацію; б) отримувати консультацію та мати можливість висловлювати свої думки; с) бути поінформованою про можливі наслідки реалізації цих думок і про можливі наслідки будь-якого рішення; клопотати про призначення спеціального представника під час розгляду судовим органом справ, бути поінформованою про можливі наслідки реалізації своїх думок та про можливі наслідки будь-якого рішення. У ст. 6 «Порядок прийняття рішення» цієї Конвенції визначено, що під час розгляду справи, що стосується дитини, перед прийняттям рішення судовий орган надає можливість дитині висловлювати її думки, якщо внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння, і приділяє належну увагу думкам, висловленим дитиною [8]. З цією метою, як наголошує Конвенція, дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що стосується дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства. Закріплення цього права підкреслює, що дитина є особистістю, з думкою якої потрібно рахуватись, особливо при вирішенні питань, які безпосередньо її стосуються [8].

Наведені норми міжнародних договорів України імплементовано у національне законодавство, зокрема Сімейний кодекс України (далі – СК України), відповідно до ст. 171 якого «дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення

батьківських прав, а також спору щодо управління її майном» [9]. Частина 2 ст. 14 Закону України «Про охорону дитинства» встановлює, що «під час вчинення дій, пов'язаних з розлученням дитини з одним або обома батьками, а також інших дій, що стосуються дитини, в порядку, встановленому законом, судом заслуховуються думка та побажання дитини» [10] та ін.

Імплементация норм міжнародних договорів не обмежується суто прийняттям відповідних норм національного законодавства. Відповідно до ч. 3 ст. 3 Конвенції про права дитини «держави-учасниці забезпечують, щоб установи, служби і органи, відповідальні за піклування про дітей або їх захист, відповідали нормам, встановленим компетентними органами, зокрема, в галузі безпеки й охорони здоров'я та з точки зору численності і придатності їх персоналу, а також компетентного нагляду» [7]. Тобто міжнародні договори вимагають у державі-учасниці створення відповідних органів і осіб, функції яких спрямовані на забезпечення і захист прав дитини (органи опіки та піклування, ювенальна юстиція [11] тощо). Ці органи відповідно до їх компетенції уповноважені брати участь і в процедурі отримання думки дитини. Важливо наголосити, що йдеться не тільки про врахування думки дитини в судовому процесі, такі органи, як правило, залучаються в інші (інколи дотичні проблемні ситуації), деякі з них передують судовим процесам і своїми наслідками мають ініціювання справ про, наприклад, позбавлення батьківських прав. Зазначені органи й особи залучаються судом під час сімейних справ.

Практика свідчить, що, наприклад, висновки органів опіки і піклування дуже рідко містять достатньо сформульовану думку дитини, її прихильність до кожного з батьків та її ставлення до спору. Здебільшого орган опіки та піклування уникає надання оцінки ставленню дитини до спору, і це трапляється з різних обставин: відсутність спеціаліста-психолога у штаті органу опіки та піклування; відсутність єдиних спеціально розроблених і затверджених методик, які б дали змогу з'ясувати думку дитини відповідно до її віку та розвитку; орган опіки та піклування утримується від безпосереднього з'ясування думки дитини; вважають це недоречним; завантажені іншою роботою, а з'ясування думки дитини в даній категорії справ покладається на суд; інші причини [12, с. 9–10]. Отже, перед судом і сторонами постає ряд проблем, які потрібно розв'язати під час розгляду справи, зокрема: 1) забезпечення належних умов з'ясування думки дитини; 2) участь спеціаліста-психолога; 3) надання оцінки висловленої дитиною думки та відповідність висловленої думки її інтересу [12, с. 10].

Процедурний (процесуальний) критерій розкриємо насамперед (але не тільки) через ілюстрацію та аналіз наявної судової практики за різними категоріями справ. Розпочнемо з процесуального законодавства, що зобов'язує суд реалізувати наведені вище умови отримання думки дитини для подальшої оцінки такої думки. Нагадаємо, що Цивільний процесуальний кодекс України у ст. 45 визначає, що під час розгляду судової справи малолітня або неповнолітня особа має такі процесуальні права:

- безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати його допомогу у її висловленні;

- отримувати через представника інформацію про судовий розгляд;
- здійснювати інші процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки, передбачені міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надала Верховна Рада України [13].

Отже, процедура отримання думки дитини з подальшим її врахуванням має розпочинатися із процесуальних можливостей реалізації її права вільно висловлювати *свою думку різними способами*. Щодо цього Верховний Суд, зокрема, сформував правовий висновок, що «Суд роз'яснює малолітній або неповнолітній особі її права та можливі наслідки дій її представника, у разі якщо цього потребують інтереси цієї особи і за віком та станом здоров'я вона може усвідомити їх значення. Дитина, яка *може висловити свою думку*, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном» [14].

В іншій справі, № 300/908/17 про позбавлення батьківських прав у постанові від 24 квітня 2019 року, ВС, аналізуючи положення: частин 1, 2 ст. 171 СК України про те, що дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї, і що дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками спору, зокрема, щодо її місця проживання; ст. 12 Конвенції про права дитини, згідно з якою держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю; ст. 6 Європейської конвенції про здійснення прав дітей про те, що під час розгляду справи, що стосується дитини, перед прийняттям рішення судовий орган надає можливість дитині висловлювати її думки і приділяє їм належну увагу, дійшов висновку, що *суди всупереч вимогам закону не надали можливість дітям висловити свої думки щодо позбавлення матері батьківських прав та чи згодні вони проживати з матір'ю*» [15].

Водночас реалізація права дитини на вільне висловлювання своєї думки має кореспондуватися з іншими обставинами, що повинен урахувувати суд. Так, згідно з висновками, викладеними у постанові ВС від 13 липня 2022 року, у справі № 705/3040/18, «*озвучена думка дитини не є єдиною підставою, яка враховується при вирішенні питання про позбавлення батьківських прав*, оскільки її думка не завжди може відповідати її інтересам, може бути висловлена під впливом певних зовнішніх факторів, яким вона в силу малолітнього віку неспроможна надавати правильну оцінку, чи інших можливих факторів впливу на неї. Виходячи з пріоритету якнайкращих інтересів дитини, ВС зазначив, що *неврахування апеляційним судом думки малолітньої Дар'ї, 11 лютого 2008 року народження, щодо позбавлення її матері батьківських прав є виправданим з огляду на її вік*, до того ж, як слідує із технічного звукозапису судового засідання від 10 листопада 2021 року, дитина не висловила власної ствердної думки щодо необхідності позбавлення батьківських прав її матері» [16].

В іншій справі, № 686/16892/20, ВС наголосив, що «разом з тим, згода дитини на проживання з одним з батьків *не повинна бути абсолютною для суду, якщо така згода не буде відповідати та сприяти захисту прав та інтересів дитини* (ст. 12 Конвенції про права дитини, ст. 171 СК України, ст. 14 Закону України «Про охорону дитинства»). *Ураховуючи думку дитини, суди повинні розуміти, що малолітня дитина є вразливою до маніпуляцій зі сторони дорослих, а також враховувати всі обставини, що могли спричинити формування саме такого бажання в дитини, оскільки при вирішенні спору, що стосується вкрай чутливої сфери правовідносин, а дитина потребує уваги, підтримки і любові обох батьків, суди повинні ґрунтовно дослідити та оцінити всі обставини справи, надати належну правову оцінку доказам: кожному конкретно взятому та у їх сукупності» [17].*

У цьому аспекті стосовно дуже маленьких дітей потрібно навести практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який зауважив, що важливо, аби суди поклалися на оцінку експерта для проведення своєї об’єктивної оцінки (Neves Caratão Pinto v. Portugal, 2021, § 138) [18] у світлі всіх доступних їм доказів, чи варто заохочувати / підтримувати або ні контакти з батьками (Petrov and X v. Russia, § 108 [19], яку варто відмежовувати від думок інших учасників справи, див. § 109–110). Суди повинні запитувати висновки експертів щодо того, чи можливо, враховуючи вік і зрілість молодших дітей, опитати їх у суді, якщо це необхідно, за допомогою спеціаліста з дитячої психології (Zelikha Magomadova v. Russia, § 116 [20]; див. також Cînta v. Romania, № 3891/19, § 53–54, 18 [21]). Погляди дітей не обов’язково є незмінними, а їхні заперечення, яким слід приділяти належну увагу, не обов’язково є достатніми для нехтування інтересами батьків, особливо в тому, що стосується регулярних контактів з дитиною. Жодне безумовне право вето не повинно надаватися дітям без урахування будь-яких інших факторів і розгляду питання про визначення їхніх найкращих інтересів (Zelikha Magomadova v. Russia, § 115), § 116 [20]; такі інтереси зазвичай вимагають збереження зв’язків дитини з її сім’єю, за винятком випадків, коли це завдасть шкоди здоров’ю та розвитку дитини (Suur v. Estonia, 2020, § 79), § 116 [22]. Якщо суд засновує рішення на поглядах дітей, які явно не в змозі сформулювати та озвучити думку щодо своїх бажань, до прикладу, унаслідок конфлікту лояльностей та / або схильності впливу відчужуваної поведінці одного з батьків, таке рішення може суперечити ст. 8 Конвенції (K. V. and others v. Croatia, § 116, 143 [23], і посилання на прецедентну практику в ньому).

Право дитини висловлювати свою думку у процесуальній процедурі врахування її думки розкривається також через такий його аспект, як «*право дитини бути почутою під час розгляду судами сімейних питань*». Щодо цього ЄСПЛ сформовано загальні принципи, які визначають, що хоча ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не містить чітких процесуальних вимог, дитина повинна бути достатньою мірою залучена до прийняття рішень щодо її сімейного та приватного життя. Ці принципи, викладені початково у справах Sahin v. Germany [GC], § 72–74 [24] та Sommerfeld v. Germany [GC], § 70 і 72 [25], були розроблені для надання дитині можливості бути такою, з якою консультуються та яку чують, з

метою захисту її найкращих інтересів. Залежно від віку та зрілості відповідної дитини, опитування експертами і подальші висновки (звіти) для суддів, згадувані в судових рішеннях, можуть вважатися достатніми. Стосовно дітей певного віку ЄСПЛ надає перевагу національному судді, який особисто заслуховує їх у будь-якому провадженні, що стосується їхніх прав за ст. 8 Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини. Тому прецедентна практика включає в себе міжнародні та європейські стандарти про те, що діти більше не повинні розглядатися як майно батьків.

При вирішенні цивільних спорів про позбавлення батьківських прав ступінь урахування думки дитини також залежить не тільки від її віку, а найголовніше – від здатності сформулювати свою думку. Так, у справі № 206/3044/16-ц орган опіки та піклування звернувся із позовом про позбавлення батьківських прав, передання дітей і стягнення аліментів. Позов мотивовано тим, що відповідачі не спроможні створити належні умови для проживання, виховання та навчання дітей, оскільки вони не працюють, допомогу на утримання дітей використовують не за призначенням, постійно вживають спиртні напої, вчиняють сварки у присутності дітей, влаштовують бійки та ображають дітей. Мати у стані алкогольного сп'яніння не контролює свою поведінку та поведінку співмешканця, який застосовує фізичну силу до неї та до дітей. У цій справі ВС скасував рішення суду апеляційної інстанції та направив справу на новий розгляд, оскільки суд не дослідив надані позивачем докази, не перевірів наявності або відсутності підстав для застосування ст. 164 СК України і позбавлення батьківських прав відповідачів крізь призму врахування якнайкращих інтересів дітей, не звернув увагу на жорстоке поводження відповідача з дітьми та не надав цьому факту правової оцінки, а також *не з'ясував особисту думку дітей, які на момент розгляду справи у суді досягли відповідного віку* [26].

У справі № 214/1048/15-ц із позовом про позбавлення батьківських прав звернувся орган опіки та піклування, посилаючись на те, що батьки ведуть аморальний спосіб життя, зловживають спиртними напоями, не приділяють достатньої уваги дітям. Оскільки перебування дітей у родині загрожувало їх життю та здоров'ю, виконкомом було прийнято рішення про відібрання шістьох малолітніх дітей і тимчасове влаштування їх до державних закладів. У цій справі ВС скасував рішення судів першої та апеляційної інстанцій, якими в задоволенні позову відмовлено, та направив справу на новий розгляд до суду першої інстанції у зв'язку з тим, що суди не з'ясували, чи зазнаватимуть діти, якщо батьків не позбавлять батьківських прав, жорстокого поводження, чи страждатимуть діти через відсутність піклування, через неповноцінне виховання та відсутність емоційної підтримки *з урахуванням думки дитини* [27].

Проілюстрована судова практика національних і міжнародних судів свідчить, що думка дитини виступає однією із обов'язкових істотних обставин, які підлягають встановленню судами та врахуванню при вирішенні спорів, які стосуються прав та інтересів дитини. Тут варто підкреслити, що «думка» дитини і «погляд» дитини не є тотожними правовими категоріями. Так, Л. Красицька, розкриваючи особливості реалізації права дитини вільно висловлювати власні погляди та думки з усіх питань, що її стосуються, зачіпає питання співвідношення згаданих понять. Досліджуючи

нормативне закріплення цих понять у міжнародному законодавстві, зокрема в Конвенції про права дитини, вчена зауважує, що «погляд» і «думка» не рівнозначні, оскільки поряд зі ст. 12 Конвенції, яка закріплює право дитини висловлювати свої погляди [7], у ст. 13 цієї ж Конвенції як самостійне право розглядається право дитини висловлювати свою думку [7]. Це право включає в себе відповідно свободу шукати, одержувати та передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини (п. 1 ст. 13). На підставі викладеного Л. Красицька підкреслює, що у тексті Конвенції про права дитини поняття «погляд» і «думка» розрізняються не тільки термінологічно, а й за змістом і обсягом визначеного кожним із них суб'єктивного права, та у підсумку формує правильний, на нашу думку, висновок, що погляди дитини відрізняються від її думок уже більш усвідомленим характером висловлювання [28, с. 81–82].

Отже, при вирішенні питання про врахування думки дитини під час забезпечення найкращих інтересів дитини суд має отримати достатньо сформульовану думку (а по суті, погляд дитини на спір та її ставлення до спору), якщо вік дитини дає змогу це зробити і наявна відповідна зрілість. Проведене дослідження переконує в тому, що врахування думки дитини наразі здійснюється саме судами безпосередньо під час судового розгляду, що дуже негативно впливає власне на саму дитину, життя якої і так набуває істотних змін різноманітного характеру (змінюються умови проживання, інші чи нові особи, з якими вона житиме, тощо).

У зв'язку з цим можемо зауважити, що суд має враховувати думку дитини (яка не є стороною у справі, але вирішується питання про забезпечення її найкращих інтересів) щодо цивільного спору в такий спосіб, щоб її психіка не була травмована. Для цього доцільним видається в цивільному судочинстві використання методики «зеленої кімнати» і залучення до цього процесу відповідного спеціаліста-психолога, разом з яким суд (чи безпосередньо психолог самостійно) зможе здійснити процедуру з'ясування думки дитини, яка буде врахована судом у цивільній справі.

В Україні 2008 року з'явився термін «зелена кімната» – спеціальне приміщення для проведення профілактичної роботи з дітьми певної категорії. «Зелена кімната» – це сучасна ефективна форма роботи з дітьми, що передбачає надання соціально-психологічної та правової допомоги дітям, які потерпіли від злочинних посягань чи стали свідками злочину.

Перше таке приміщення для допиту дітей, учасників злочинів, було обладнано у Польщі, де колір стін був синім. Звідти пішла назва «блакитна кімната» стосовно усіх спеціалізованих кімнат для допиту дітей. Ідея «блакитних кімнат» полягала у тому, що всі процедури виконуються на одному й тому ж місці й лише одноразово. Потім запис від цього допиту міг бути використаним відповідними органами: судом, прокуратурою, обізнаною особою при здійсненні експертизи тощо [29, с. 237].

Методика «Зелена кімната» є одним зі способів допиту при здійсненні правосуддя у кримінальних справах, дружнього до дитини. Робота за методикою «зеленої кімнати» можлива з дитиною будь-якого процесуального статусу, у тому числі під

час досудового розслідування чи допиту в порядку ст. 225 Кримінального процесуального кодексу України, та судового розгляду під час безпосереднього допиту дитини в суді [30, с. 19]. Сутність цієї методики для проведення допиту, дружнього до дитини, полягає у тому, що цю методику можуть застосовувати судді та інші суб'єкти захисту прав дітей для проведення інтерв'ювання (допиту / опитування) дитини з урахуванням її вікових і психологічних особливостей та в умовах, що мінімізують і не допускають повторної травматизації психіки дитини. Ключовими завданнями використання суддями методики «зеленої кімнати» є: 1) встановлення взаємодії з дитиною з урахуванням її вікових і психологічних особливостей, сприяння відкритому спілкуванню з нею; 2) отримання достовірних показань дитини в умовах, дружніх до дитини, та з дотриманням принципів правосуддя, дружнього до дитини; 3) мінімізація та недопущення повторної травматизації дитини, блокування її гострих стресових реакцій, що можуть виникнути під час допиту; 4) сприяння встановленню істини у справі та прийняттю справедливого рішення. При цьому важливими умовами ефективності методики «Зелена кімната» є: 1) проведення допиту / опитування дитини із дотриманням «формули» ефективної взаємодії з дитиною: безпечне місце + безпечний дорослий = дитина у безпеці; 2) проведення допиту / опитування дитини відповідно до рекомендованих фаз (етапів) [30, с. 19].

Щодо цивільного судочинства методика «Зелена кімната» не є поширеною при з'ясуванні ставлення дитини до спору та врахування її думки. У більшості судів дітей опитують у залі судових засідань, попередньо видаливши батьків. Іноді суди, намагаючись виконати вимоги закону, опитують дитину й у суді першої інстанції, і у суді апеляційної інстанції, що не може не створювати для дитини психологічно некомфортних ситуацій. У зв'язку з цим пропонуємо передусім запровадити спеціалізацію суддів, а також пілотні суди першої інстанції із «зеленими кімнатами», в яких найчастіше за статистикою розглядаються досліджувані нами цивільні справи. З'ясування думки дитини повинно проводитись із обов'язковим залученням незалежного психолога для проведення такої процедури в умовах, які є максимально комфортними для дитини, і це не обов'язково в залі судового засідання. Якщо думка дитини зафіксована у висновках психолога (експерта), і така думка є чіткою та зрозумілою, суд не позбавлений процесуальної можливості встановити думку дитини на підставі цих письмових доказів та не має процесуального обов'язку викликати дитину до суду для проведення її опитування безпосередньо судом.

Висновки з дослідження і перспективи подальшого наукового пошуку. У статті здійснена авторська спроба шляхом прикладного дослідження розкрити підстави і порядок врахування думки дитини судом у вигляді отримання достатньо сформульованої думки дитини як необхідного і надійного твердження у справі. У результаті дослідження доведено, що проблема врахування думки дитини залишається надзвичайно чутливим питанням саме для дитини, адже тягар свого рішення, як особливу вину, що саме вона має вирішувати дорослі питання в незнайомій суворій атмосфері й обстановці, де страшно, дитина може нести не тільки у період дитинства, а й відчувати вплив такого рішення протягом усього майбутнього дорослого

життя. Спроби вирішення цього питання у доктрині представлені науковими та науково-популярними дослідженнями різного рівня і спрямування з позиції різних галузей суспільно-гуманітарних наук (психології, соціології, конфліктології, права), але його актуальність не знімається у зв'язку із повномасштабною війною в Україні, і дослідження продовжуються під новими науковими кутами зору.

Сама процедура з'ясування та врахування думки дитини при забезпеченні найкращих її інтересів судом охоплює дві взаємопов'язані складові: 1) матеріально-правовий аспект, що розкривається через відповідні нормативні засади та умови для здійснення такої процедури – закони, міжнародні стандарти, якими визначаються підстави для визначення ставлення дитини до тієї чи іншої обставини у спорі; 2) процедурний (процесуальний) – визначає власне особливості проведення такої процедури, визначення осіб, уповноважених на її проведення (окрім суду) та інші питання, що можуть виникати. Ці аспекти при розгляді різних категорій цивільних справ розкриваються неоднаково, зважаючи на особливості фактів й обставин, що можуть мати різне юридичне значення, а тому по-різному оцінюватися судом у кожній справі.

Імплементация норм міжнародних договорів не обмежується суто прийняттям відповідних норм національного законодавства. Міжнародні договори вимагають у державі-учасниці створення відповідних органів і осіб, функції яких спрямовані на забезпечення і захист прав дитини (органи опіки та піклування, ювенальна юстиція). Ці органи, згідно з власною компетенцією, уповноважені брати участь і в процедурі отримання думки дитини. Йдеться не тільки про врахування думки дитини в судовому процесі, такі органи, як правило, залучаються в інші (інколи дотичні проблемні ситуації), деякі з них передують судовим процесам і своїми наслідками мають ініціювання справ про, наприклад, позбавлення батьківських прав. Ці органи й особи залучаються судом під час розгляду сімейних справ.

Процедура отримання думки дитини з подальшим її врахуванням має розпочинатися із процесуальних можливостей реалізації її права вільно висловлювати *свою думку різними способами*, у зв'язку з чим неодноразово висловлював свою думку ВС. Водночас реалізація права дитини на вільне висловлювання своєї думки має кореспондуватися з іншими підставами, що повинен ураховувати суд.

Право дитини висловлювати свою думку у процесуальній процедурі врахування її думки розкривається також через такий його аспект, як *«право дитини бути почутою під час розгляду судами сімейних питань»*. Щодо цього ЄСПЛ сформував загальні принципи, які визначають, що хоча ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не містить чітких процесуальних вимог, дитина повинна бути достатньою мірою залучена до прийняття рішень щодо її сімейного та приватного життя.

Запропоновано запровадити спеціалізацію суддів та пілотні суди першої інстанції із «зеленими кімнатами», в яких найчастіше, за статистикою, розглядаються досліджувані нами цивільні справи із обов'язковим залученням психолога для проведення такої процедури із подальшим законодавчим закріпленням особливостей досліджуваної процесуальної процедури у процесуальному законодавстві.

Перелік використаних джерел

1. На другий рік повномасштабної війни шлюбів в Україні поменшало. Аналітика порталу Опендатабот від 11 серпня 2023 року. URL: <https://opendatabot.ua/analytics>
2. Керівні принципи Комітету Міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті Комітетом Міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка / Програма Ради Європи «Будуємо Європу для дітей і разом з дітьми». Видання Ради Європи. URL: <http://surl.li/netcn>
3. Дружня до дитини система правосуддя: гуманізація судових процесів та нетравматичні методи опитувань реалізується за підтримки проекту «Доступна та якісна правова допомога в Україні», який впроваджується Канадським бюро міжнародної освіти у партнерстві з Координаційним центром з надання правової допомоги та фінансується Урядом Канади. URL: <http://qala.org.ua/uk/grantovi-programi/partnerski-initsiatiivi-gromadskih-organizatsij-ta-pravovih-klubiv-pravokator/18061-2/>
4. Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (кримінальний аспект). 2021. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf>
5. Дружнє до дітей правосуддя: контрольний перелік запитань для фахівців. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2017-child-friendly-justice-checklist-for-professionals_uk.pdf
6. Імплементация міжнародних стандартів правосуддя, дружнього до дитини – правоохоронці та урядовці підписали спільний документ. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/implementaciya-miznarodnix-standartiv-pravosuddya-druznyogo-do-ditini-pravoohoronci-ta-uryadovci-pidpisali-spilnii-dokument>
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини від 20 листопада 1989 року, ратифікована Україною. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
8. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року, ратифікована Україною 03 серпня 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text
9. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
10. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
11. Ортинська Н. Щодо національної моделі ювенальної юстиції // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2017. № 865. С. 116–121.
12. Добрі практики юристів для правосуддя в інтересах дитини в Україні: збірник практичних рекомендацій, реалізований Гельсінським фондом з прав людини (Варшава, Польща) та громадською організацією MART у партнерстві з Освітнім домом прав людини – Чернігів за підтримки Фонду домів прав людини (Осло, Норвегія) та програми «Зміни в регіоні РІТА» (Польща). Чернігів, 2021. 129 с.
13. Цивільний процесуальний кодекс України в редакції Закону України Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесу-

ального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436.

14. *Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду 12.01.2022 у справі № 640/15771/19.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102562594>

15. *Постанова колегії суддів Другої судової палати КЦС ВС від 24.04.2019 у справі № 300/908/17.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81394213>

16. *Постанова колегії суддів Першої судової палати КЦС ВС від 13.07.2022 у справі № 705/3040/18.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105359259>

17. *Постанова колегії суддів Третьої судової палати КЦС ВС від 29.07.2021 у справі № 686/16892/20.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98789111>

18. *Невеш Каратан Пінту проти Португалії. Заява № 28443/19. Рішення (остаточне) від 13 січня 2021 року.* URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-211030%22%5D%7D>

19. *Петров і Х. проти Росії. Заява № 23608/16. Рішення від 23 жовтня 2018 року. Остаточне рішення від 04 лютого 2019 року.* URL: <https://laweuro.com/?p=4788>

20. *Зеліха Магомадова проти Росії. Заява № 58724/14. Рішення (остаточне) від 08 січня 2020 року.* URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-196416%22%5D%7D>

21. *Сінтія проти Румунії. Заява № 3891/19. Рішення від 18 лютого 2020 року.* URL: <https://laweuro.com/?p=10425>

22. *Суур проти Естонії. Заява № 41736/18. Рішення від 30 жовтня 2020 року.* URL: <https://laweuro.com/?p=12917>

23. *С проти Хорватії. Перша секція. Справа «С проти Хорватії». Заява № 80117/17. Рішення від 8 жовтня 2020 року.* URL: <https://laweuro.com/?p=12724>

24. *Сахін проти Німеччини. Заява № 30943/96. Рішення від 08 липня 2003 року.* URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61194%22%5D%7D>

25. *Зоммерфельд проти Німеччини. Заява № 31871/96. Рішення від 12 грудня 2000 року.* URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61195%22%5D%7D>

26. *Постанова колегії суддів Першої судової палати КЦС ВС від 18.07.2018 у справі № 206/3044/16-ц.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75447718>

27. *Постанова колегії суддів Другої судової палати КЦС ВС від 03.05.2018 у справі № 214/1048/15-ц.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73896655>

28. *Красицька Л. В. Про право дитини вільно висловлювати власні погляди та думки з усіх питань, що її стосуються // Університетські наукові записки. 2011. № 4 (40). С. 80–86.*

29. *Пампура І. І. Психологічні аспекти використання «зеленої кімнати» під час допиту дитини – свідка чи жертви злочину // Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. С. 236–239.*

30. Методичні рекомендації для суддів щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» / Національна школа суддів. Київ, 2022. 54 с.

References

1. *In the second year of the full-scale war, marriages in Ukraine have decreased. Analytics of the Opendatabot portal from August 11, 2023.* URL: <https://opendatabot.ua/analytics> [ukr.]

2. *Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on November 17, 2010 and explanatory note/ Council of Europe Program «Building Europe for and with children».* Council of Europe Publishing House. URL: <http://surl.li/netcn> [ukr.]

3. *Child Friendly Justice System: Humanization of Judicial Processes and Non-Traumatic Interviewing Methods is implemented with the support of the project «Accessible and Quality Legal Aid in Ukraine», implemented by the Canadian Bureau for International Education in partnership with the Coordination Center for Legal Aid Provision and funded by the Government of Canada.* URL: <http://qala.org.ua/uk/grantovi-programi/partnerski-initsiativi-gromadskih-organizatsij-ta-pravovih-klubiv-pravokator/18061-2/> [ukr.]

4. *Report on the results of monitoring trials in Ukraine child-friendly justice standards and their implementation in ukraine (criminal aspect).* 2021. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/9/488050.pdf> [ukr.]

5. *Child-friendly justice: a checklist for professionals.* URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2017-child-friendly-justice-checklist-for-professionals_uk.pdf [ukr.]

6. *Implementation of international standards of child-friendly justice – law enforcement and government officials signed a joint document.* URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/implementaciya-miznarodnix-standativ-pravosuddya-druznyogo-do-ditini-pravooxorontita-uryadovci-pidpisali-spilnii-dokument> [ukr.]

7. *United Nations Convention on the Rights of the Child of November 20, 1989, ratified by Ukraine February 27, 1991.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text [ukr.]

8. *The European Convention on the Exercise of Children's Rights of January 25, 1996, ratified by Ukraine on August 03, 2006.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text [ukr.]

9. *Family Code of Ukraine No. 2947-III of January 10, 2002 (as amended).* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> [ukr.]

10. *On the Protection of Childhood.* Law of Ukraine No. 2402-III of April 26, 2001 (as amended). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> [ukr.]

11. *Natalia Ortynska. On the national model of juvenile justice // Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences. 2017. № 865. С. 116–121* [ukr.]

12. *Good Practices of Lawyers for Justice for Children in Ukraine. A collection of practical recommendations implemented by the Helsinki Foundation for Human Rights (Warsaw, Poland) and the NGO MART in partnership with the Educational Human*

Rights House – Chernihiv with the support of the Foundation of Human Rights Houses (Oslo, Norway) and the RITA Changes in the Region program (Poland). Chernihiv. 2021. 129 c. [ukr.]

13. *The Civil Procedure Code of Ukraine as amended by the Law of Ukraine on Amendments to the Commercial Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and other legislative acts: Law of Ukraine of October 3, 2017. 2017, No. 2147-VIII. Information of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2017. № 48. Cm. 436t [ukr.]*

14. *Judgment of the Supreme Court composed of the panel of judges of the First Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation on January 12, 2022 in case № 640/15771/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102562594> [ukr.]*

15. *Judgment of the panel of judges of the Second Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of 24.04.2019 in case No. 300/908/17№ 300/908/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81394213> [ukr.]*

16. *Judgment of the panel of judges of the First Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of 13.07.2022 in the case № 705/3040/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105359259>[ukr.]*

17. *Judgment of the panel of judges of the Third Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of 29.07.2021 in case № 686/16892/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98789111> [ukr.]*

18. *Neves Caratão Pinto v. Portugal. Application no. (28443/19)). Judgment. 13/10/2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-211030%22%5D%7D>} [french]*

19. *Petrov and X v. Russia. (Application no. 23608/16) Judgment 23 October 2018. Final 04/02/2019. URL: <https://laweuro.com/?p=4788>*

20. *Zelikha Magomadova v. Russia. (Application no. 58724/14). Judgment. Final. 08/01/2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-196416%22%5D%7D>}*

21. *Cintia v. Romania (Application no. 3891/19). Judgment. 18 February 2020. URL: <https://laweuro.com/?p=10425>*

22. *Suur v. Estonia. Application no. 41736/18. October 30, 2020. URL: <https://laweuro.com/?p=12917>*

23. *C v. Croatia. First Section Case of c v. Croatia (Application no. 80117/17). Judgment. October 8, 2020. URL: <https://laweuro.com/?p=12724>*

24. *Sahin v. Germany [GC]. Application no. (30943/96). Judgment. 8 July 2003. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61194%22%5D%7D>}*

25. *Sommerfeld v. Germany. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61195%22%5D%7D>}*

26. *Judgment of the Supreme Court composed of the panel of judges of the First Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation of 18.07.2018 in the case № 206/3044/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75447718> [ukr.]*

27. *Judgment of the panel of judges of the Second Judicial Chamber of the Civil Court of Cassation of the Supreme Court of 03.05.2018 у сьспаві № 214/1048/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73896655> [ukr.]*

28. Krasyska L. V. *On the right of the child to freely express his/her own views and opinions on all matters concerning him/her // University scientific notes, 2011, № 4 (40), с. 80–86 [ukr.]*

29. Pampura I. *Psychological aspects of using the «green room» during the interrogation of a child witness or victim of a crime // Actual problems of pre-trial investigation and trial of crimes against sexual freedom and sexual inviolability of children, ways to solve them / National Academy of Internal Affairs. Kyiv, 2020. 236–239 [ukr.]*

30. *Guidelines for judges on organizing work with children using the Green Room methodology / National School of Judges. Kyiv, 2022. 54 s. [ukr.]*

СТУПАК О. Урахування думки дитини в цивільно-процесуальній процедурі забезпечення її найкращих інтересів: прикладний аспект.

У статті здійснена спроба шляхом прикладного дослідження розкрити підстави і порядок з'ясування і врахування думки дитини судом у вигляді отримання достатньо сформульованої думки дитини як необхідного і надійного твердження у справі (мета). Доведено, що сама процедура з'ясування та врахування думки дитини судом охоплює дві взаємопов'язані складові: 1) матеріально-правовий аспект, що розкривається через відповідні нормативні засади та умови для здійснення такої процедури – закони, міжнародні стандарти, якими визначаються підстави для визначення ставлення дитини до тієї чи іншої обставини у спорі; 2) процедурний (процесуальний) – визначає власне особливості проведення такої процедури, визначення осіб, уповноважених на її проведення (окрім суду), та інші питання, що можуть виникати.

Ключові слова: найкращі інтереси дитини, цивільне судочинство, цивільна процесуальна процедура, з'ясування і врахування думки дитини, право вільно висловлювати свою думку, право дитини бути почутою, зелені кімнати.

STUPAK O. Applied aspect of taking into account the child's opinion in the civil procedure for ensuring His/her best interests.

The purpose of the article is an attempt to reveal, through applied research, the grounds and procedure for clarifying and taking into account the child's opinion by the court in the form of obtaining a sufficiently formulated child's opinion as a necessary and reliable statement in the case.

Results of the research. It is proved that the procedure for ascertaining and taking into account the child's opinion by the court itself includes two interrelated components 1) the substantive aspect, which is disclosed through the relevant regulatory framework and conditions for such a procedure – laws, international standards which determine the grounds for determining the child's attitude to a particular circumstance in a dispute; 2) the procedural aspect – defines the actual peculiarities of such a procedure, determines the persons authorized to conduct it (other than the court) and other issues which may arise. The author substantiates that the procedure for obtaining a child's opinion and then

taking it into account should begin with procedural opportunities to exercise the child's right to freely express his or her opinion in various ways, and the Supreme Court has repeatedly expressed its opinion on this issue. At the same time, the author establishes that the realization of the child's right to free expression of his/her opinion must be consistent with other grounds which the court must take into account.

It is proved that the child's right to express his/her opinion in the procedural procedure for taking his/her opinion into account is also revealed through such an aspect of it as «the child's right to be heard in the course of consideration of family issues by the courts». In this regard, the ECtHR has formulated general principles which state that although Article 8 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms does not contain clear procedural requirements, the child should be sufficiently involved in decision-making regarding his or her family and private life.

The author proposes to introduce specialization of judges and pilot courts of first instance with «Green Rooms», where, according to statistics, the civil cases under study are most often heard, with the mandatory involvement of a psychologist to conduct such a procedure, with further legislative consolidation of the specifics of the procedural procedure under study in the procedural legislation.

Key words: best interests of the child, civil proceedings, civil procedural procedure, finding out and taking into account the child's opinion, the right to freely express one's opinion, the right of the child to be heard, green rooms.